

**la vida democràtica a les iniciatives
i organitzacions d'educació al llarg de la vida**

Aquest número potser un poc encobert i còmplice està dedicat, amorosament i política, al camarada, company i amic sebas parra nuño amb el qual hem viscut i compartit tantes lluites, iniciatives... com derrotes... en un temps prenyat d'esperances i insurreccions, sempre... testimoniatge encarnat i quefer quotidià revolucionari per fer concret allò inèdit viable i allò real possible que sempre ens ha exigit que lluitem per ell; testimoniatge material... segueixes, seguim... i 'escampem, franca, la llavor dels somnis...' en sendes i camins i... envers una educació permanent i popular, emancipadora i antagonista.

Quaderns d'Educació Contínua

la vida democràtica a les iniciatives i organitzacions d'educació al llarg de la vida

Editors

Iolanda Corella Llopis
i pep aparicio guadas

Consell de direcció i coordinació

Tere Vila, Encarna Such Cardona, Juanma Sanchis Marqués, M. Nieves Roselló, María José Picher, Carlos Pallarés, Rosa Navarro, Pascual Múrcia Ortiz, Dolors Monferrer Ferrando, Rosa M. González Conca, Goio Fidel Sarmiento, Manuela Fuentes Martínez, Lorena Ordiñana Pérez, Marta Malet Carol, Míla Grau Alepuz, Loles Martínez Cebrián, María Gabarda Riofrío, Francisca Borox López, Isabel Aparicio Guadas

Consell de redacció i assessorament

Antonia de Vita (UNIVR), Dolors Vinyoles (Escola de la Dona-Diputació de Barcelona), Inma Vilatersana, Jordi Vallespir (UIB), Antoni Tort (UVIC), Joan M. Senet (UV), Manuel Rodríguez (UV), José Ignacio Rivas (UMA), Piergiorgio Reggio (UNICATT), Cruz Prado (ULASALLE), Anna Maria Piussi (UNIVR), Agustí Pascual (UV), Isabel Redaño Francés (IPF), Sebas Parra (UdG), Josep Mª Navarro i Cantero (LFCOOP), Peter

Mayo (UM), Vicent Mas (UA), Ángel Marzo (UB), Manel Martí Puig (UJI), Fernando Marhuenda (UV), Fernando López Palma (UB), Licínio C. Lima (UMINHO), Colin Lankshear (JCU), Michele Knobel i (MSU), Francesc Hernández Dobon (UV), Francisco Gutiérrez i (ULASALLE), Anna Gómez (UVIC), Paula Guimarães (UL), Pep Lluís Grau, Gloria Díaz (UB), Joan Colomer (UdG), José Clovis Azevedo (Centro Universitário Metodista IPA), Rafa Castelló (UV), Isabel Carrillo (UVIC), Marián Aleson Carbonell (UA), Xavier Besalú (UdG), Antonio Benedito (UV), José Beltrán Llavador (UV), Clara Arbiol González (UV), Vicent Aparicio (UV), Marina Aparicio Barberán (IPF), Consol Aguilar (UJI), David Abril (UIB), Loris Viviani (IPF), Mariola Aparicio Cortés (EOI Xàtiva), Mercè Morey (UIB), Diego Morollón (IPF), José R. Belda Medina (UA), Eduardo Carbonero Martínez (epAlv), Magdalena Balle Garcia (CEPA Son Canals, Illes Balears), Maira Tavares Mendes (Universidade Estadual de Santa Cruz, UESC)

Correcció i traducció

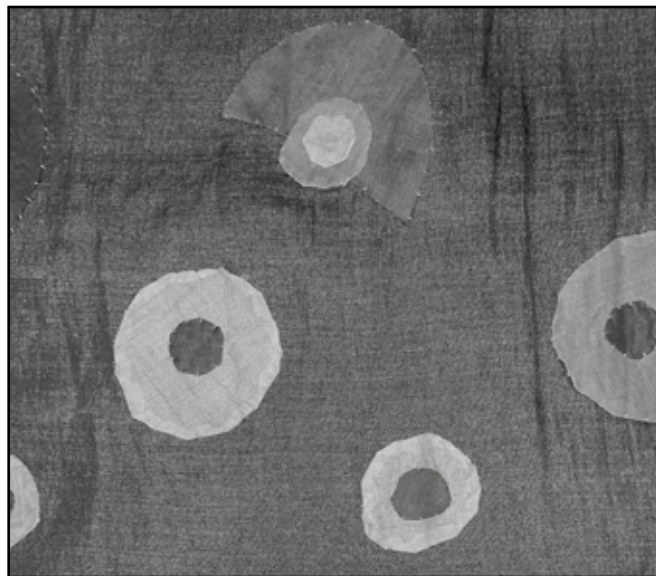
Joaquín Martínez Ortiz

Disseny i maquetació

gap

Quaderns d'Educació Contínua 48

Hivern 2022 • 18 €

Quaderns d'Educació Contínua. Nova etapa

Redacció, secretaria i administració:

C/. Sant Agustí, 7 • 46800 Xàtiva
tarepa.pv@gmail.com

ISSN: 1575-9016

ISSN: 2605-1796 (digital)

Dipòsit legal: V-5125-2000

Revista indexada en GeoDatos: Indexador de Geografia e Ciências Sociais
<http://www.dge.uem.br>

(Quaderns d'Educació Contínua
no es fa responsable de les opinions
dels col·laboradors de la revista.)

Títol: Cercles embastats

Autor: GAP

Tècnica: fotografia digital

Dimensions: 210x210 mm

Any: 2022

IPF: Institut Paulo Freire • UV: Universitat de València • UdG: Universitat de Girona • UVIC: Universitat de Vic • UJI: Universitat Jaume I de Castelló • UA: Universitat d'Alacant • ACEFIR: Associació Catalana per l'Educació, la Formació i la Recerca/Associació Europea d'Educació d'Adults • UB: Universitat de Barcelona • FDC: Desenvolupament Comunitari • UIB: Universitat de les Illes Balears • UM: Universitat de Malta • UMINHO: Universitat del Minyo • UNIVR: Universitat de Verona • ULASALLE: Universidad de La Salle • UNICATT: Universitat Catòlica de Milà • UMA: Universitat de Màlaga • UL: Universitat de Lisboa • JCU: James Cook University • MSU: Montclair State University • LFCOOP: La Fàbrica Cooperativa

carpeta

Per una pedagogia radicalment democràtica

Enrique Javier Díez Gutiérrez • 7

Estatisme i interseccionalitat: una aproximació

Consol Aguilar • 18

Educació Ciutadana en Contextos de Malestars, Incerteses, Riscos i

Estranyeses: un projecte d'escriptura-acció-reflexiva

Jorge Osorio Vargas • 28

Autonomia, innovació i transparència: miratges en la Universitat del Simulacre

Clara Arbiol González • 41

contínua

CONFINTEA VII. Marc d'Acció de Marràqueix. Aprofitar el poder

transformador de l'aprenentatge i l'educació d'adults

Institut per l'Aprenentatge al Llarg de Tota la Vida • 51

persones, territoris i experiències

Cultura i pràctica democràtica: una reflexió teòrica-pràctica des de l'àmbit educatiu

Jordi Feu • 65

Vida democràtica. Un procés d'aprenentatge al llarg de la vida. Narració

crítica del procés de participació, democràcia... a l'APAP i l'educació permanent

Encarna Such Cardona, Nieves Roselló Navarro i Paqui Borox López • 76

Institut Creixer: una organització per a joves i adults amb discapacitat intel·lectual

Daiane Rodrigues de Almeida, José Clovis de Azevedo, Rosemari Lorenz

Martins, Jose Maria Sanahuja Gavalda • 80

L'escola pública: Ni un pas enrere. Una defensa des de la sobrietat il·lustrada

Enric Agost Carceller • 92

investigació

Pedagogia crítica i resistència: aportacions des del pensament de Paulo Freire en els temps del col·lapse de la democràcia

Entrevista amb Peter McLaren/Maria Vieira Silva • 101

arxiu

dialògica

Joan Fuster i l'educació popular

Carles Riera Albert • 125

fotografia • 129

llibres

bell hooks, pensament en llibertat

Carmen Martínez Sáez • 133

Com participar

Quaderns d'Educació Contínua?

Les pàgines de la nostra revista estan obertes a tot tipus de col·laboracions relacionades amb l'Educació i la Formació de les Persones Adultes. El nostre interès és oferir la publicació a tots aquells que desitgen col·laborar en ella exposant els seus coneixements, les seues reflexions i experiències analitzades. Així com també a les persones i institucions que desitgen difondre a través dels Quaderns d'Educació Contínua les seues iniciatives i activitats dins d'aquest àmbit.

Les col·laboracions han de requerir les següents condicions bàsiques:

- L'extensió dels treballs serà de 10 pàgines en format DIN A-4, a doble espai, amb un títol que sintetitze el seu contingut. És convenient d'intercalar apartats que divideixquen i ordenen les diferents parts de l'exposició.
- S'enviarà dues còpies del treball acompanyades d'una versió d'aquest en suport informàtic, preferentment en Winword. S'aconsella, si el tema ho permet, incloure gràfics, quadres sinòptics, etc., que il·lustren i completen el contingut del text.
- Com és natural la revista podrà realitzar una «correcció d'estil» sobre el text original, que en cap dels casos alterarà els conceptes ni l'enfocament adoptats per l'autor.
- Notícies i dades per a ser incloses en les pàgines informatives de la revista, sobre congressos, jornades, convenis, acords, programes, plans, iniciatives, projectes; cursos, conferències, debats, premis i cursos; publicacions de llibres, revistes, manuals, etc.
- Ha d'incloure sempre la font responsable i les notes de referència on el lector pugui requerir major informació.

llibres

bell hooks, pensament en llibertat

[*hooks, bell. Enseñar pensamiento crítico. Barcelona: Rayo Verde Editorial, 2022*]
Carmen Martínez Sáez

Què és i què vol dir pensar críticament? És el mateix que pensar en llibertat? Què volem dir quan diem un pensament que és crític o que està format en llibertat? Quines condicions són necessàries per practicar el pensament crític? És possible pensar críticament si no comptem amb l'espai per articular una veu pròpia? I el moviment invers: és possible articular una veu pròpia sense espai per pensar críticament? Amb quins obstacles topa el desenvolupament del pensament crític si la nostra veu no és escoltada? Què fa que unes veus s'escoltin més que les altres? Totes les veus han de ser escoltades sempre i per igual? Què podem

fer perquè les veus de les persones oprimides —que no se senten— siguin escoltades? Es pot ensenyar el pensament crític? Quins aspectes fan que un espai educatiu sigui apropiat per dur a terme aquestes feines?

Tot i que no les formula explícitament, aquestes són algunes de les preguntes que travessen *Ensenyar pensament crític*, l'últim dels tres llibres que bell hooks dedica a l'ensenyament, i que, el mes de gener passat, va ser publicat per primera vegada en espanyol i en català per l'editorial Rayo Verde.

La prosa que caracteritza la pensadora —directa, honesta i plana, sense caure en reduccio-

nismes— així com les temàtiques que tracta estableixen una continuïtat amb els dos assaigs anteriors; també amb la resta de la seva obra: la interseccionalitat entre raça, classe i gènere és al cor de les seves reflexions sobre els espais educatius i la tasca del professorat. Tot i això, en aquest assaig —publicat en llengua original el 2010—, hooks proposa una sistematització diferent de la dels dos anteriors.

Tant a *Ensenyar a transgredir. L'educació com a pràctica de la llibertat* ([1994] 2021), amb què va obrir la trilogia, com a *Teaching Community. A Pedagogy of Hope* (2003), hooks recopila una

¹ Aquest fragment pertany al text Respondona escrit per bell hooks i publicat a <https://elpais.com/babelia/2022-03-31/respondona-el-acto-de-valor-de-bell-hooks.html> amb motiu de la seua mort. El text també forma part del llibre que porta aquest mateix títol i que recentment ha estat publicat en espanyol per l'editorial Paidós.

sèrie d'assajos de diferent longitud i estructures que varien entre l'assaig més pròpiament acadèmic, l'intercanvi epistolar, el diàleg o una xerrada on bell hooks (autora) és entrevistada per Gloria Watkins (el nom de bell hooks quan no és autora). A diferència d'aquestes dues recopilacions, a *Ensenyar a transgredir*, tots els capítols tenen una estructura formal similar, si bé els temes tractats són molt diversos. A cada capítol, hooks reflexiona al voltant d'una qüestió que col·legues, estudiants o lectores li han plantejat arran dels seus altres dos llibres sobre educació o arran del seu treball com a docent. Per això decidís trucar a aquests petits escrits, ensenyaments. Aquest terme, però, no ens ha de confondre. hooks, no ofereix pautes, receptes o dogmes. Els capítols no són ensenyaments que ens brinda, sinó reflexions sobre aprenentatges que ella mateixa ha anat experimentant al llarg de la seva vida com a estudiant, docent i escriptora, i que decideix compartir amb qui vulgui escoltar-los.

Tot i que hooks va decidir utilitzar un nom diferent del seu nom de pila per signar els seus llibres, no ho va fer com a gest de distància acadèmica, sinó tot al contrari. Adoptar el nom de la seva besàvia materna (en minúscula: per diferenciar-se'n i recordar(es) que l'important eren els escrits i no el nom de l'autora) va ser un dels moviments que la va ajudar a elaborar un pensament encarnat, un pensament que no està deslligat de les experiències quotidianes de l'autora, sinó que se'n nodreix i es posa a prova a la llum d'aquestes.

L'elecció del nom no va ser arbitrària. hooks ho va escollir perquè li deien que, igual que la seva besàvia, era 'respondona'. No callava quan se suposava que havia de callar i acatar allò que els grans deien, i això no estava ben vist. Si seguia així, qui sap com podria acabar. Com la mateixa hooks escriu: "*A la comunitat negra del sud on vaig créixer, "contestar" o "ser respondona" significava parlar d'igual a igual a una figura d'autoritat. Significava atrevir-se a estar en desacord i, de vegades, senzillament agosarar tenir una opinió. A la "vella escola" se suposava que als nens se'ls veia, però no se'ls sentia.*"¹

Lluny de rebre el judici com una llosa, hooks ho va resignificar i va fer virtut d'allò en què els altres només veien grolleria i fanfarroneria. De fet, el projecte educatiu de hooks es pot llegir, en cert sentit, també com una resignificació del sanbennet que li van penjar. Podríem dir que hooks pensa l'aula com a espai de les *respondones*: un espai per posar el pensament en acció, perquè les veus s'expressin —sense témer un càstig per haver-ho fet, o per no haver-ho fet bé—. Un espai on les veus siguin escoltades, i on l'autoritat (o, més ben dit, l'autoritarisme) no aixafi esperits, ni ridiculitzi, ni deshumanitzi; sinó que fomenti el pensament i el diàleg com a pràctica democràtica i de llibertat. Els primers ensenyaments que apareixen al llibre assenten els conceptes bàsics perquè sigui possible aquest espai de resistència. hooks aborda el pensament crític de què ja hem parlat. Però també recorda la importància de no donar per fet que una aula és constitutivament un espai democràtic. La democràcia i

l'educació democràtica cal tornar-la a fer cada dia. Per això, si la classe tipus magistral hi té cabuda, serà en la mesura que dins un marc i en un moment determinat tingui sentit. Però no serà el mètode per antonomàsia.

hooks advoca pel que anomena —seguint l'estela de Freire, que considera un dels seus principals mestres—, una pedagogia del compromís. Una pedagogia que no funciona si els qui prenen les paraules són unes poques veus, en general privilegiades. A la pedagogia del compromís no s'assumeix que el coneixement el posseeix l'autoritat i el transmet als estudiants. *“La pedagogia del compromís comença en assumir que aprenem millor quan l'estudiant i el professor interactuen en la seva relació”* (hooks 2022, 31). Per això, la pedagogia del compromís no és unidireccional sinó multidireccional. Desmantella-la en sentit figurat i literal l'arquitectura de l'aula.

Perquè això funcioni cal també un exercici continu de descolonització dels patrons i de les idees que s'amaguen darrere d'una capa de silenci. Per dur això a terme hooks insisteix una vegada i una altra en la importància d'acostar-se al diàleg i distanciar-se del silenci. El silenci cronifica els biaixos. No és que el diàleg els polvoritzi màgicament, però és una eina solidària, compromesa, democràtica i eficaç. A la proposta educativa de hooks, la raça, la classe i el gènere no són temes tabú. Són assumptes radicals que no queden enrere quan es travessa la porta de l'aula. Sinó que entren a i amb cadascuna de nosaltres. Igual que les emocions, els problemes, les alegries, els dolors, el desig o els nostres cossos de carn i ossos. D'acord amb això, el conflicte, l'humor, el plor, l'odi, l'autoestima, la sexualitat, l'espiritualitat o el contacte són una qüestió de reflexió en alguns ensenyaments que componen el llibre.

I, com tots aquests assumptes entren a l'aula, l'aula surt de si mateixa. Ampliar la base democràtica de l'ensenyament i enriquir la formació dels alumnes, però també de les docents, passa per construir espais d'aprenentatge diversos fora de les institucions oficials. Portar l'aprenentatge als portals, catifes, cuines, garatges. I deixar-nos imbuir d'aquests aprenentatges. O més aviat, ser capaços de veure l'aprenentatge que també es dona als llocs no institucionalitzats.

Un dels aspectes més interessants de la proposta de hooks és que no se centra en què han de fer els que encara no en saben. No assenyala el que no saben però han de fer les alumnes, sinó que posa l'alumnat al centre en reflexionar sobre la interacció alumnat-professorat, sobre el paper del professorat a l'aula i sobre l'imperatiu que té aquest darrer de fer un treball de descolonització que promogui un espai d'aprenentatge compromès.

hooks té la bella capacitat de saber moure's entre mons tan diferents que moltes vegades entren en conflicte entre si. Nascuda en una família negra i obrera, des de petita va aprendre a habitar en mons molt diferents alhora. La família i l'escola segregada, l'escola segregada i la no segregada, el món infantil i el dels adults, les maneres de la classe obrera i les maneres de les classes dominants que regnaven a l'aula uni-

versitària, el món universitari predominantment masculí i el seu gènere femení. Potser per això ha tingut l'habilitat d'integrar a les aules del sistema educatiu oficial maneres de fer de les escoles democràtiques o alternatives que sistemàticament són expulsades als marges. Podem començar a caminar amb allò que tenim. Amb la tenacitat i flexibilitat que caracteritzen el seu pensament, hooks convoca un cop més un dels seus compromisos més fermes, un que es pot començar a treballar en aquest mateix moment: crear espais d'aprenentatge sent conscients que ningú no pot ser lliure ni exercir la democràcia sense haver practicat i sense practicar un pensament en llibertat i una convivència democràtica una vegada i una altra.

Referències bibliogràfiques

- HOOKS, bell, ([2010], 2022), *Enseñar pensamiento crítico*, Barcelona: Rayo Verde Editorial. Traducció de Víctor Sabaté. [En català: ([2010], 2022), *Ensenyar pensament crític*, Barcelona: Raig Verd. Traducció de Josefina Caball.]
- HOOKS, bell, ([1994], 2021), *Enseñar a transgredir. La educación como práctica de la libertad*, Madrid: Capitán Swing. Pròleg i traducció de Marta Malo.
- HOOKS, bell, (2003), *Teaching Community. A Pedagogy of Hope*, New York: Routledge.
- HOOKS, bell, (2022), *Respondona*, Barcelona: Paidós. Traducció de Montserrat Asensio Fernández.

INSTITUTO
Paulo Freire

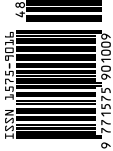
Associació de Persones
Adultes Participants
CPFPAFRANCESCOSCHIMORATA

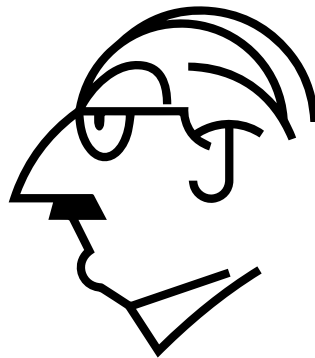
TAREPA - PV
Taller per a l'Acció Renovadora
de l'Educació Permanent d'Adults

L'ULLAL Edicions

*'amb els sistemes
d'ensenyament vigents
–i no sols els carpetovetònics–,
les criatures –no sols–
abandonen els estudis,
elementals o superiors, amb
una escassíssima curiositat
intel·lectual, i de vegades amb
un odi formal a la 'cultura'.
Joan Fuster*

CENT de FUSTER

GENERALITAT
VALENCIANA | TOTS
A UNA
VELL